

KAMUOYU DÜŞMANLARI (*)

Kamuoyu, Siyasetbilimciler ve Kamu Oylamaları

Şengül ALTINAL ÖZERKAN**

Abstract

In the last years, the concept of public opinion become the material that can be collect by polls. In this article, Grunberg studying the opinions of the Patrick Champagne who is a very prominent author and researcher on communication and political science in France. Champagne, in his book "Faire L' opinion" (Making Public Opinion) claim that, from the widespreading of the opinion polls and the development of the media, the life of the politic started to change by some journalism and "mediatique" political science circle. According to Champagne some journalism and politics circles uses and manipulates the information flowing in from the results of opinion polls for taking place new beliefs in the society. In fact, there is no the concept of "public opinion" as the material of collect. This way, mean of the pressure on active

(*) Bu yazı aşağıdaki kaynaktan özetlenerek çevrilmiştir:
Gerard Grunberg, "Les Ennemis de L'Opinion: L'opinion Publique", Les Politologues et le Suffrage Universel", Le Débat, No: 66- Septembre Octobre 1991.
** Prof. Dr. Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi.

and participants people by using of the opinion of passive and unwilling (to participate) mass. In this way, profound political changes have been taking places in our life.

In this article Gerard Grunberg beside the last book of Patrick Champagne, examining some other French thinker -on the same issue and adding his comment.

Key words: public opinion, Gerard Grunberg, Patrick Champagne, French thinker

.....

Medyanın gelişmesi, iletişim uzmanlarının ortaya çıkması ve kamuoyu araştırmalarının yaygınlaşmasıyla siyaset alanı değişime uğramış mıdır? Eğer böyle bir dönüşüm varsa bu nasıl gerçekleşmiştir? Bu sorulara, Patrick Champagne "Faire L'opinion" adlı eserinde çok anlamlı cevaplar vermektedir.

Son yirmi yılda siyasetbilimciler, "kamuoyu"nun var olduğuna dair bir inanç yerleştirmeyi başardıklarından, politika oyununun kuralları değişmiştir. Kamuoyunu bir inanç olarak ele almanın bilimsel açıdan bir sakıncası yoktur. Bu inancın nasıl yerleştiğini araştırmak meşru bir yaklaşımdır. Fakat Patrick Champagne'ın başka bir sözü vardır. Ona göre, bu yeni inancın ortaya çıkışı sadece bir araştırma konusu değildir; her şeyden önce siyasal sistemin yükselen bir çarpıklığıdır ve bu açıdan, sistem için tehlike oluşturmaktadır.

Champagne'ın eseri bu bağlamda iki cepheli gelişmeler üzerine kurulduğundan, tartışma kasten zorlaştırılmıştır. Birincisi, sosyolojik analiz ve siyasal sistemin gelişimi; ikincisi, siyaset

felsefesinin yeniden ele alınmasıdır ki, yazar burada eski ve yeni siyasal rejimlerin kusur ve erdemlerini kıyaslamaya çalışmıştır.

Kuşku ve güvensizlik yaymak

Derin tartışmaya girmeden önce, genel sorular üzerinde durmamız gerekir. Patrick Champagne, gerçekte siyasal sistemimizin gelişimini açıklamakla yetinmeyecektir. Çok kesin bir şekilde sorumluları göstermektedir; Siyasetbilimciler, silahlar, kamuoyu araştırmaları ve onların amaçları, yükselen (veya hükmeden) tabakanın yararına "yeni politika oyunu"nun entrikaları.

Konu, eser boyunca ihbar edilir tarzda işlenmiştir. Bunun nedeni, Champagne'ye göre, siyasetbilimcinin, bozulmaya eğilimli bir yerde durmasıdır. Çünkü siyasi oyunla doğrudan içiçeliğini kamufle etmektedir. Patrick Champagne' nın ilk hedefi: Siyaset alanında yeni bir inancın nasıl kabul ettirildiğini açığa vurmaktır. Burada, uzmanların "*halkı konuşturmak* " için kullandıkları **kamuoyu araştırmaları**, kuklalara sesini veren vantrolog yöntemi gibidir.

Champagne, bu açıdan sosyolojiyi siyaset bilimine tercih etmektedir. Champagne tarafından kullanılan yöntemlerin amacı genellikle bir "karşı taraf" bildirmektir; sonradan bilimin meşruluğu üzerine kuşku ve güvensizliği ortaya atmakta, bunu da karşı tarafı saf dışı bırakmak için kullanmaktadır.

Champagne, karşı tarafı "**medyatik siyasetbilimciler**" olarak tanımlamıştır. Yazar bunun önemini vurgulamak için sistemli olarak "**siyasetbilimciler**" terimini tırnak içinde kullanmaktadır. Bu

tırnak işaretleri, gerçek tartışmacılar ve entrikacılar arasındaki farkı vurgulamak içindir.

Halk üzerinde araştırma yapacaklarını iddia etmelerine rağmen aslında siyasetbilimciler ve halk arasında araştırmayı önleyen bir engel bulunmaktadır. Bu insanlar, yüksek öğrenim görmemiş kişilerin basit vizyonlarını organize etmektedirler. Medyatik siyasetbilimciler bu tanım altında algılanan siyaset teorilerinde hiç de işinin ehli değildirler. Siyasal bilimlerin yeni politika alanında merkezi bir konumu vardır; bununla birlikte kamuoyu araştırmalarının çok önemli olduğunu vurgulayarak politika oyununun aktörlerine belirli bir politika vizyonunu empoze etmektedir. Bu retorik, komplo hayallerini belirgin hale getirmektedir.

Bu bakış açısının üzerinde fazla durmayarak ikinci davaya geçelim. "Medyatik siyaset bilimciler" sadece bir kandırmaca olmayıp aynı zamanda toplum için de bir tehlike arz etmektedir. Böyle keskin hem de çok düşündürücü bir ithamdan sonra, araştırma enstitülerinin hangi mekanizmalarla demokrasiyi baltaladıkları ve bu çarpık sistemin işleyişi hakkında yazarın bize açıklama yapmasını bekleme hakkımız doğuyor. Çünkü bazen "siyasetbilimciler" ve "kamuoyu araştırma kurumları" -ki Patrick Champagne için de aynı anlama gelmektedir- anket ve gösterileri karşı karşıya getirmektedir. Bu bazen medyada da, kendi pozisyonlarının halk tarafından onaylandığını belirten ve gazetecilik politikası alanına giren bir takım aktörler tarafından oynanan ortak bir inanç çıkarı oyunudur (s. 85). Burada aktörler değişirse, her birinin menfaatlerini analiz etmek gereklidir. Kamuoyu

araştırmalarıyla ilgili kullanımların nasıl olacağı ve bu sözü edilen çıkarlar açıklanmalıdır.

Patrick Champagne zaman zaman, "politik gazetecilik alanı"nın aktörlerinin -takım olarak tek bir merci oluşturduklarını ve beraberliklerinin ortak çıkarları olan "yeni inancı" empoze ettiklerini akla yakın bulmaktadır. Politika sahasında ve gazetecilikte anketlere karşı beslediği şüpheler konusuna gelince, bunlarda gerçekten ortak çıkarlar var mıdır? Bilemeyeceğiz.

Champagne, anketlerin gelişimini açıklamak için bazen daha ilginç bir yola başvurmuştur: Bu, özellikle cumhurbaşkanlığı seçimleri ve televizyon aracılığıyla iktidarın kişiselleştirilmesi konusudur. Bu yöntemi fazla açıklamasa da, her seferinde bunun yeni bir politika oyunu olduğu düşüncesine hep geri dönüyoruz.

Burada çok ilginç bir fikir içine girdik; ama garip şekilde bu araştırma bilim adına ortaya çıksa da araştırma kurallarına uymamaktadır. Patrick Champagne, siyasal eylem yapan sosyal gruplar üzerine anket yapıldığını ama onları hiçbir zaman görmediklerini belirtmekle kalmamış, bu konuda üç yüz sayfalık bir yazı yazmıştır; "medya siyasetbilimcileri" grubu onlarla hiç mülakat yapmadan yazma cüretini göstermiştir. O nedenle araştırmaya en başta engel olan tabi ki bu türden siyasetbilimcilerdir.

Kamuoyu araştırmalarında ortak sorunlar nasıl belirlenir? Bu anketlerde konu ve soru seçiminde müşterilerin rolü nedir? Seçilen soru yöntemleri ikna ya da telkin açısından ne düzeyde etki gücü taşımaktadır? Patrick Champagne, araştırmaların bu yönleriyle ilgilenmemiştir. Onun amacı, bazı soruları dışlayarak aptalca bir liste üreten kamuoyu araştırmalarının saçmalığını ortaya

çıkarmak ve bu tezi kanıtlamaktır. O, örneğin sağ-solun sınıflandırılmasındaki metinler ya da ulusal cepheye oy verme nedenlerinin ne kadar önemsiz olduğunu düşündüren araştırmalara ilgi göstermiştir.

Bu noktada kısa bir değerlendirme yaparsak: yaklaşık yirmi yıl önce Pierre Bourdieu, haklı olarak anket formlarında bazı soruların tasarım olarak, cevapsız bırakılmak üzere şekillendirildiğini öne sürmüştür. Buna kanıt olarak da, karmaşık formüller kullanılması veya seçilen temaların insanların ilgisi dışından seçilmeleri ya da en az okunan kategorilerde sunulmasını göstermiştir. Bourdieu'nun vardığı sonuç şuydu: Kamuoyu anketlerinin sonuçlarındaki en enteresan olgu her nedense "cevapsız" olanlarıyla ilgilidir.

O günlerden bu yana kamuoyu araştırmacıları soruların redaksiyonunda bir ilerleme kaydettiler: Bu sorular, kendisine soru yöneltilen insanların cevaplarının istenen yönde olmasına göre tasarlanmaya başlandı. Temalar ve formülleri artık Pierre Bourdieu'nun değindiği uygulamalara dikkat edilerek seçilmektedir; bu nedenle günümüzde cevapsız soru oranı genelde düşüktür.

Patrick Champagne gelişmeleri kendi yöntemiyle değerlendirmiştir: Kamuoyu araştırmacıları "**etkili düşünce**"den çok "**etkili bir kamuoyundan**" söz edebilmek için her soruda maksimum oranda cevap elde etmeyi yeğlemekte; böylece kendilerine yüksek bedeller ödeyen müşterileri de hayal kırıklığına uğratmamış olmaktadır. Bu da araştırmacıları, "*herkesi cevap vermeye iten*" biçimde soru hazırlamaya itiyor; bu nedenle, "*anketler boş yere yapılmaktadır*" diyenler de yalanlanmış

olmaktadır (s.111). Bu açık mantığa karşı ne söylenebilir ki? Anketlerin verilerini dikkatle incelemekten başka bir şey kalmıyor. Ama Patrick Champagne, bunlara sadece anekdot üslubuyla yaklaşmaktadır. Siyasetbilimciler tarafından gelen anket yorumları ve analizlerini kaale almamakta; bunların analitik ve eleştirel düşünceyi kısıtlayıcı olduğuna inanmaktadır. O, pratik ihtiyaçlar ve amaçlar için basitleştirilmiş geçici ürünlere (anketler) minimum oranda bilimsel inandırıcılık verme eğilimindedir.

Patrick Champagne'a, yayımlanan anketlerin büyük kısmının değersizliği açısından hak vermek gereklidir. Özellikle sosyal bilimler araştırmacısı veya bu anketlere ilgi duyan okurlar için bakıldığında bu doğru olmakla birlikte, herkes için durum aynı mıdır? Siyaset bilimcilerin yaptıkları yorumların hepsi çöpe gidecek türden midir?

Burada bu iddiaları desteklemek için yazarın söz konusu materyal üzerinde çalışmış olması ve elde somut veriler olması gereklidir. Patrick Champagne'ın zamanının kısıtlı olduğunu ve buna da fazla niyetli olmadığını düşünebiliriz. Kitabını dikkatle okursak buna başka bir neden bulabiliriz. Politik oyunlar için kamuoyu araştırmalarının kullanımı tehlikelidir ve etik değildir. Bu anketlerin bağımsız -profesyonel kamuoyu araştırma enstitüleri tarafından denetlenmesi gereklidir. Bu nedenle sonuçlarının diğerlerine göre enteresanlığı ya da yayının ciddi olup olmadığı, kişilerin kendi kendilerine sorgulamalarını gerektiren bir konu olmaktan çıkacaktır.

Kamuoyu araştırmaları ve oy kullanma

Kamuoyunun içindeki inanç konusunda Patrick Champagne'ın bilinen muhalif tavrı bu noktada anlaşılmaya çalışılmalıdır. Seksenli yıllarda anketlere karşı Pierre Bourdieu tarafından yapılan eleştiriler, Pierre Lancelot tarafından şöyle izah edilmişti: "Uygulamada, anketler demokratik seçimlerle aynı avantajlara sahiptir; çünkü onun mantığı kamuoyu anketleri gibi bireycidir. Burada, bu mantığın özgürlük yaklaşımı savı doğrulanmaktadır (1). Patrick Champagne- eğer düşüncesini iyi anladıysak- kamuoyu anketlerinin mantığı ile genel oy kullanma arasındaki ilişkinin güçlenmesine karşıdır; bu nedenle, demokrasiyle yarıştıran anketlerin bu ilişkisi hafifletilmelidir.

Champagne için, gösteriler, grevler, kamu protesto hareketleri ve sendika organizasyonları tarafından kışkırtılan veya doğrudan tabandan kaynaklanan durumlar, daha gerçekçi bir ifade etme şeklidir; çünkü burada bireyler kendi iradeleriyle harekete geçmiştir. Oysa kamuoyu araştırmalarında işe alınan anketörler, çoğu insanlara sunulan konulara karşı ilgisiz olduklarından ortaya sağlıklı bir çalışma çıkaramamaktadırlar (s.201). **Anketler ve genel kamu seçimleri, aktif ve sesli azınlık ağırlığı küçülterek, sessiz çoğunluğun içinde ritme eğilimindedir; böylece gerçek dışı bir oydaşma (konsensus) yaratılmaktadır (s.62).** Dahası Patrick Champagne'a göre politik sınıf, kamuoyu araştırmalarına tamamen adapte olmuştur; çünkü bunlar, seçim sürecine yaklaşırken soyut ve yüzeysel bir genel irade oluşumuna yol açmaktadır. Anket uygulamaları yoluyla bazı bildirgeler doğalmış gibi gösterilmektedir bu da aktif azınlıklara karşı olmak ve

seyirci çoğunlukların verdikleri cevaplara bağlanmakla sonuçlanacak şekilde kullanılabilir. Bu bildirgeler, kamuoyu hareketlerini anketörlerin algıladığından daha fazla oranda ve az çok yapay olarak da olsa temsil ettiğiinden, bu da bir tehlike oluşturmaktadır (s.202).

Yazarın burada tezine bir kez daha az destek gösterdiği görülmektedir. Bu oydaşmalar (konsensüs) hangi durumda ortaya çıkmaktadır ve hangi durumda siyasi iktidarla gösteriler veya grevler karşı karşıya kalmıştır. Aksine, Fransa'da, son yıllarda yapılan tüm büyük gösteriler, kamuoyundan destek almıştır.

Ancak, Patrick Champagne'nin fark ettiği gibi, medyalştırma süreci gösterileri etkilemektedir. Görüyoruz ki, Patrick Champagne, Alain Lancelot'un konuyla ilgili tezlerini kamuoyu araştırmalarının ortasına yerleştirerek anketlerden çıkan ve gerçekten yoksun düşüncelerin etrafında şekillendirmektedir. Buna göre, **toplumu çok atomistik biçimde ele almak ve eşzözlü hipotezler kurmak, bu tip anketlerin genel yaklaşımıdır.** Kamuoyu araştırmalarında kullanılan anket yönteminin ana kusuru, bu atomize eden yaklaşımda ve toplumu, görüşleri derlenmiş olan bireylerin toplamından ibaretmiş gibi algılamalarındadır.

Şimdiye kadar gazeteciler tarafından gerçekleştirilen gayri meşru operasyonlar, anketlerin çoğunda kullanılan yöntem aracılığıyla, bugün kamuoyu araştırmacıları tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu da, kamuoyu adı altında ilan edilen görüşlerin aslında kişisel görüşler olmasından kaynaklanmaktadır. Anketler yoluyla derlenen özel görüşlere kamuoyu adı verilmekte

ve sonuçlar yine kamuya açıklanmaktadır. Bundan şu sonuç çıkmaktadır: **Kamuoyu araştırma kurumlarının derlediği "kamuoyu", açıklanmış özel görüşlerin istatistiksel toplamından ibarettir.** Üstelik bu, herkesin önünde ifade edilmiş bir düşünce de değildir. Bu nedenle bu ifadeler, ilan/gösteri, medyaya yapılan bir açıklama veya toplanmış imzalar kalitesinde bile değildir.

Görüldüğü gibi, kamuoyu oylamasıyla düşüncelerin derlenmesi işlemi, her şeyden önce taşıdığı mantık nedeniyle Champagne tarafından eleştirilmektedir. Onun gözünde bu yöntem, anketler ve seçimler yoluyla "baskıcılar" tarafından yönlendirme amaçlı olarak kullanılmaktadır.

Bu araştırmalar üzerine yapılan tartışmaların bilimselliği hep bunları demokratik süreçte bir gelişim olarak niteleyen kişiler arasında mı olacak? Bizi içine sürükleyen bu ideolojik tartışmadan sıyrılmak için yazarın alanına daha fazla girmek gereklidir. Champagne, herhangi bir konuda oluşan kamuoyunun, tüm fikirlerin benzer olduğu anlamına gelmediğini iddia etmekte ve uzmanlık konularında, aktif kamuoyu ile, bilinçlilerin; bir konuda motive olanlar ve organize olanlarla; pasif olanların; cahil olanların, kültürel olarak savunmasız ve apatik olanların görüşlerinin aynı kefeye konulmasının hiçbir anlamı olmadığını düşünmektedir.

Demokratik yatırım

Bu tür operasyonlar, aracı kurumları meşru olmamaya zorlamaktadır. Bu da hayali bir "**demokratik oylama**" yaratmakta, mevcut kurumların sözcülerini atlayarak sadece temsilcisi oldukları

yarar gruplarına biçilmiş ifadeler yaratmaktadır. Kurumlar -özellikle partiler ve sendikalar- sadece tayin ettiklerine güvenirlere. Temsil ettikleri grupların yorum ve ifadelerini üreten yetkili kılma süreci bu şekilde kırılmış olunca, bu anketler egemen güçlerin entrikalarına "silahsız güçsüzleri" teslim etmektedir.

Acaba anketörlere verilen cevaplar, minimum düzeyde spontane bir siyasal katılma oluşturarak, kamuoyu anketi dayatmasını yok etmekte midir? Ancak burada problemi tanımlamak gerekmez mi? Özellikle konuların cevap seçenekleri ve yöntem açısından bakıldığında ve anketi hazırlayanların bu sistemi sağladığı düşünülduğünde, anketlere verilen cevaplar ne ölçüde özgürdür?

Patrick Champagne'ın ele aldığı konu, siyasal katılım idealinin tamamen spontan bir eylem olmasıdır. Ona şunu belirtmemizde yarar var: Safılık derecesinde spontan bir katılım hiçbir yerde mümkün değildir; belki olağanüstü hallerde... En çok ve en sık oluşunlar, gösteriler, organizasyonlar ve liderlerin çağrısı üzerine oluşurlar; gösterinin konusunu onlar belirler. Burada bireye kalan tek özgürlük, katılıp katılmamaktır.

Politix dergisi bu amaçla 1989 yılında anketler konusunda bir tartışma düzenlemiştir (2). Burada, yazar Bernard Manin ve Jean-Lue Parodi'nin görüş alışverişinde bulunmaları amaçlanmıştır. Özellikle modern temsili rejimlerde demokratik yatırım düşüncesi incelenmeye değer bir konudur. Bernard Manin(3), temsili hükümet metamorfozları üzerine son çalışmasında anketlerin, çok spesifik karakterleri kamuoyuyla karşılaştırdığı tezini savunuyordu. Ayrıca bu yöntem, bireylerin politik ifadelerinin maliyetini düşürmektedir.

Bir anket sorusuna cevap verirken, başka türden bir katılıma göre daha az zaman ve enerjiye gereksinim duyulur. Bunun aksini parlamenter sistemde görmekteyiz: Gösteriler ve imza toplamaların maliyeti çok yüksektir ve burada, kamusal olmayan fikir hareketlidir; motivasyon oranı çok yüksektir. Böylece kurumsal olmayan görüşler, çok motive olmuş bireylere kalır. Sonuç olarak, insanların görüşünü soran anketler, pasif seçmenlere bir oy hakkı tanımaktadır. Ayrıca Bernard Manin'e göre, bu anketler barışçıl bir yöntem kullandığından, ifadeyi kolaylaştırmaktadır. Böylece halk, onu temsil edenlerin dışında da oyuna sahip çıkmaktadır ki, başka çeşit temsili hükümetlerde bu olanak zordur. Burada "temsil" in ötesine geçilmiştir ve görüşler, "günlük " olarak kendini duyurmaktadır.

Manin, temsili yönetimin karakteri üzerine bir görüş öne sürmemiş ancak halkın siyasal katılımının genişlemesi konusunda ısrarcı görünmüştür. Halk şimdiye kadar sadece oy vererek bu katılımı gerçekleştirmiştir. Bu şartlar altında kamu oylaması konusu yalnızca "manipulasyon" gibi ele alınamaz. Bu olsa olsa, vatandaşların asgari düzeyde katılımının bir ürünüdür.

Tamamlamak için fazla değinmedimiz başlangıçtaki enteresan soruya dönebiliriz. Kamuoyunda inançlar neden empoze edildiği gibi kabul edilmektedir? Champagne'ye göre, kamuoyu olgusu aslında gerçek ve pür bir kamuoyu değildir; ona göre böyle bir şey mevcut bile değildir. Kamuoyu olgusu düşünce tarzlarının, değerlerin, inançların, temsili sistemlerin ya da kendisine soru iletilen insanların davranışlarının ifadesi midir? Ya da bu alanda hiçbir bilgi getirmemekte midir?

Champagne, siyasetbilimcilerle şu konuda mutabıktır. Sosyal temsiller sosyolojik yaklaşımların tam ortasındadır. Bundan hareketle esas ihtilaf sebepleri anket yöntemleri ve uygulamalar konusundadır. Kitabındaki bazı paragraflarda, eleştirileri yöntem üzerine odaklanmıştır; çünkü anketlerden elde edilen sonuçlar, bize hiçbir şey getirmeyen (öğretmeyen) insanlardan toplanarak getirilmiştir ve sadece egemen olanların endişeleri konusunda bir şeyler bildiren görüşlerden ibarettir.

Sonuç olarak yazar, eleştirilerinde kesin tarzı belirtmelidir. Eğer "yorumlama" söz konusuysa, elbette tartışmak mümkündür; hatta şarttır. Ancak polemığe düşmemek gereklidir. Ona göre, sosyologlar entellektüel açıdan daha donanımlıdır ve finansal açıdan daha bağımsızdır. Oysa siyasetbilimciler fikir anketini yorumlamada daha zayıf kalmaktadırlar. Bu yüzden Patrick Champagne'ın, şunu kabul etmesi gerekir: Siyasetbilimcilerin çoğu araştırmacıdır ve sosyal bilim öğreticileridir; sosyolog meslektaşları gibi meşruiyet ve tecrübe sahibidirler; ayrıca onlarla çok sıkı ilişki içindedirler.

Yöntemin kendisi söz konusuysa, o zaman otuz yıldan bu yana yürütülen çalışmalar ve düşünce etütleri konusunda Fransız toplumundan hiçbirşey öğrenmediğimiz anlamı çıkar ki, bu iddiayı kanıtlaması gerekir. Ayrıca şu da kanıtlanmalıdır: sosyolojik incelemeler için yapılan anketler esas olarak yöntem bakımından kamu anketlerinden farklıdır.

Eğer kitabın umutlandırıcı başlığından anlaşıldığı gibi modern demokratik rejimlerin mutasyonlarının incelenmesi, kamuoyu anketlerinin gittikçe büyüyen önemli rolü tarafından

ortaya çıktıysa, yazar kendisine bir karşı taraf yaratmamalı ve onu şeytanlaştırmamalıdır.

Dipnotlar:

1. A propopos de ce débat, voir: Alain Lancelot, "Les Sondages et Democratie", SOFRES Opinion Publique, Paris, Gallimard, Janvier 1984, ss. 257-266; Pierre Bourdieu, "Remarques a Propos de La Valeur Scientifique et des Effets Politiques des Enquetes d' Opinion", Pouvoirs, n: 33, Nisan 1985, ss. 131-139.
2. Bak.: "Quand Les Sondages Se Débattent", Politix, Revue Publiée Avec Le Concours des Presses de La F.N.S.P., n: 5, Kış 1989, ss. 24-25.
3. "Voir en Particulier Bernard Manin: Volonté Générale ou Délibération. Esquisse D'une Theorie de Délibération Politique", Le Débat, n: 33, Ocak 1985 ve " Metamorphoses du Gouvernement Représentatif" (içinde) Les Metamorphoses de la Représentation Politique au Brésil et Bernardo Sorj, Paris Editions du C.N.R.S., 1991